

А. А. Криськов

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ 1877 І 1905 рр.

Статтю присвячено аналізу кількісних параметрів селянського землеволодіння в губерніях Правобережної України (Волинській, Київській і Подільській) за матеріалами поземельних переписів 1877 і 1905 рр. Розглянуто зміни, які відбулися за 1877-1905 рр. у селянському надільному та приватному землеволодінні за категоріями площ земельної власності.

Ключові слова: землеволодіння, Правобережна Україна, селянство, поземельний перепис, земельна площа.

Аж до початку ХХ ст. українці в переважній своїй більшості були зайняті в сільському господарстві. Тому питання земельної власності завжди було актуальним. У 1906 р., працюючи репортером в газеті «Громадська думка», І. Огієнко свою першу замітку «Містечко Брусилів» розпочав словами: «Містечко наше велике, селян у ньому багачко, ... але доброго життя зовсім нема... Найважливішою потребою... селян являється земля. Більша половина брусилівських селян землі не має» [19]. Від здатності справедливо вирішити аграрне питання багато в чому залежала доля різних урядів, які діяли на українських землях.

Губернії Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст. залишалися аграрним регіоном. Історією його аграрної еволюції цікавилися багато дослідників, використовуючи різні аспекти статистики землеволодіння в своїх наукових пошуках [1-2; 6-7; 9-10; 12-13; 16; 18; 20; 22], але комплексне дослідження проблем землеволодіння відсутнє і до сьогодні.

Метою статті є компаративний аналіз змін кількісних параметрів селянського надільного і приватного землеволодіння в колишніх Волинській, Київській та Подільській губерніях Російської імперії.

Розподіл земель був важливим фактором, що накладав відбиток на економічні відносини на селі. Процес мобілізації земельної власності – перехід земель від одних суспільних груп до інших – активно здійснювався починаючи з часу реформи. Для того, щоб нівелювати відсутність земельного кадастру і отримати уявлення про зміни, які відбулися в земельній власності, уряд Російської імперії періодично проводив переписи земельної власності європейської частини держави. Планувалося їх проводити через кожні п'ять років, однак було організовано лише три переписи: у 1877, 1887 і у 1905 рр. [16, с.28]. Дані обстежень 1877 р. і 1887 р. практично неспівставні, а методики проведення переписів 1877 р. та 1905 р. були подібними, тому для характеристики землеволодіння, як правило, використовуються матеріали саме цих обстежень [14, с.220-226].

Селянське землеволодіння складалося з двох різнорідних частин: надільного землеволодіння (надільні землі) та з приватного землеволодіння, тобто, з придбаних земель. Найважливішою для характеристики становища селянства була надільна земля. Селянське надільне землеволодіння являлося однією з форм станової власності на землю, пережитком кріпацтва в аграрному секторі, «не стільки правом, скільки обов'язком» [3, с.261]. Селяни не отримали відразу права власності на наділи. Їхнє право власності юрист О. Хауке характеризував як спадкове об-

рочне користування. Воно було спадковим, бо наділ було дано назавжди, а умови користування ним перестали залежати від волі поміщика; воно було оброчним, бо за наділ селяни мусили сплачувати капіталізований оброк. Воно, нарешті, було користуванням, бо викупні платежі виступали як постійна і незмінна орендна плата, бо до викупу наділи перебували у заставі в державі [21, с.234].

Надільні землі перебували в подвірному і общинному землекористуванні. Подвірне землекористування на Правобережжі не могло істотно вплинути на характер і загальну природу аграрних відносин у регіоні. Подвірне володіння землею вказувало лише на особливість аграрного ладу. Та незважаючи на те, що більшість селянських надільних земель перебувала в подвірному користуванні, селяни були обмежені в розпорядженні ними. «Подвірний селянин, – писав київський агроном І.М. Рева, – менше, ніж селянин-общинник, але все ж обмежений настільки, що обмеженість ця є однією з дуже серйозних причин низьких врожаїв на селянських полях. Подвірний селянин, володіючи своїм наділом серед наділів інших селян, не може орати його раніше своїх односельчан, особливо коли йде мова про оранку на пар. Якщо він думає йти проти звичаю і зорє своє поле раніше, громадська селянська «череда» так столочить йому цю ріллю, що її все одно доведеться переорювати знову» [15, с.30].

Залежно від того, кому належала земля, селянське землекористування на надільних землях розподілялося на подвірне і общинне. Такий поділ зберігався з до-реформених часів. У губерніях Правобережної України подвірне було домінуючим. З 6112374 дес. надільної землі краю 5887559 дес. (96,3%) перебувало у подвірному користуванні селян. Відсоток, відповідно до статистичних матеріалів, общинного землеволодіння та землекористування був незначним, – 0,5% у Подільській губернії, 2,7% у Волинській та 7,5% у Київській [7, с.184], хоча Б. Миронов зазначає, що доля общинного землеволодіння у Волинській губернії становила 21,1%, у Київській – 16,7% та у Подільській – 5,4% [11, с.478], зараховуючи до общинного, вочевидь, землеволодіння сільських громад і селянських товариств.

Таблиця 1

Площа надільних земель на двір у 1877 і 1905 рр.

Губернія	Площа землі на двір, дес.		Зменшення (%)
	1877 р.	1905 р.	
Волинська	12,5	7,8	37,6
Київська	7,2	5,5	20,8
Подільська	6,8	3,8	44,1
По регіону	8,4	5,5	34,5

Розміри середнього дворового наділу скоротилися у Правобережній Україні з 8,4 до 5,5 дес. на двір [7, с.179]. Це пов'язано з великим природним приростом населення, який, у свою чергу, призвів до збільшення кількості селянських дворів і дроблення наділів [20, с.14]. Населення трьох правобережних губерній збільшилося з 1883 по 1900 рік з 6152109 до 9328544 осіб [1, с.22], а на 1914 р. становило 13038800 осіб [11, с.278]. Значно збільшилася і кількість селянських дворів, у володінні яких була надільна земля. Так, за даними 1877 р. у Волинській губернії таких було 174498, а 1905 р. стало 292387 (збільшення в 1,68 рази), у Київській губернії нараховувалося 268627, стало 362953 (збільшення в 1,35 рази), у Подільській губернії, відповідно, було 246314, а стало 458764 (збільшення у 1,86 рази) [17, с.130-131]. І хоча з Правобережжя йшли міграційні потоки у інші регіони, приріст населення був значним і покривав втрати населення.

Користуючись методикою оцінки селянських дворів за розміром наділу (дрібні – до 5 дес., середні – від 5 до 10 і великі – 10 і більше дес.) [14, с.228],

варто проаналізувати рівень диференціації селянства. Статистика свідчить, що найбільше селянських дворів з великим надільним землеволодінням у 1905 р. було зафіксовано у Волинській губернії. Там 65075 дворів (22,2% всіх дворів) з великими наділами володіли 943221 дес. (або 41,1%) селянських надільних земель. У Київській губернії багатонадільних дворів налічувалося лише 33003 (9,1%) і у їхньому володінні було 496159 дес. (24%) надільних земель. Найменше у краї багатонадільних дворів було у Подільській губернії – лише 7498 (1,6%) і вони мали у володінні 87514 дес. (5%) землі [7, с.182-183]. Великі наділи різнилися по губерніях за площею, але переважно знаходилися у поліських повітах Волинської та Київської губерній. Пересічно на Волині вони складали 14,5 дес. на двір, на Київщині – 15 і на Поділлі – 11,7 дес. [7, с.182-183]. Однак статистика не враховує якості земель, які у Волинській губернії, крім Старокостянтинівського повіту, та у Радомишльському повіті Київської губернії були гіршими, ніж в інших місцевостях Правобережжя.

Найменш забезпеченими надільною землею були селяни Подільської губернії, де наділами, площею до 5 дес. володіли 296700 селянських господарств (80,5%) володіли лише 877460 дес. землі (пересічно 2,9 дес. на двір). Більше половини бідняцьких господарств (59,5% або 166386) Київської губернії мали 539929 дес. надільної землі (в середньому 3,2 дес. на двір). У Волинській губернії статистика виявила найменше дрібних господарств – 74920 (31,6%). У їхньому володінні знаходилося 296808 дес. земель (по 3,9 дес. надільної землі на двір) [17, с.110-111].

Як спадок від дореформених часів залишився нерівномірний розподіл надільних земель між різними категоріями селянства. Так, наприклад, у губерніях Правобережної України колишні поміщицькі селяни мали пересічно 5,1 дес. на двір, державні – 7, удільні – 5,1, а чиншовики – 2,6 дес. [13, с.21].

Приватні землі були другою великою групою, яка характеризувала селянське землеволодіння. Приватне селянське землеволодіння зосереджувалося у руках тієї частини селян, яка, ймовірно, була пов'язана з ринком і займалася підприємницькою діяльністю. Однак частка селянських земель у приватному землеволодінні станом на 1905 р. була малою і становила зовсім невеликий відсоток щодо всіх земель.

Таблиця 2

Селянське приватне землеволодіння у 1905 р.

Губернія	Кількість		Середня площа, дес.	% до приватних земель	% до всіх земель
	Володінь	Землі, дес.			
Волинська	10105	285093	28,2	10,1	4,9
Київська	9374	319174	34,0	15,2	6,9
Подільська	5280	220365	41,7	13,5	6,0
По регіону	24759	824632	33,3	12,6	5,8

Порівняно з 1877 р. і кількість селянських володінь, і площа приватного землеволодіння, і середній розмір володіння селян суттєво зросли. Так, у 1877 р. було зафіксовано лише 5546 селянських приватних землеволодінь, а у 1905 р. – вже 24759, тобто відбулося збільшення у 4,64 рази; у 1877 р. площа приватного селянського землеволодіння становила 86896 дес., а у 1905 р. – вже 824632 дес., площа зросла у 9,48 рази; якщо у 1877 р. середній розмір селянського землеволодіння складав 17,6 дес., то у 1905 р. – 33,3 дес., збільшившись в 1,89 рази [17, с.16-17].

Приватна селянська земля не зменшувала диференціацію господарств, а збільшувала її. Цьому сприяли високі ціни на землю. Відповідно до даних В. Святловського, за період з 1863 по 1902 рр. у Правобережній Україні ціни на неї зросли у 3,5 рази [16, табл.IV]. Найвищою була ціна землі у Подільській губернії, де за одну десятину при роздрібній купівлі платили 210 крб. [8, с.120]. Крім того, ціна дрібної ділянки, яку міг купити селянин у чорноземних губерні-

як наприкінці XIX – на початку XX ст., була майже в 2 рази вищою, ніж ціна великої ділянки [16, с.88]. Дедалі ширше в селянському середовищі практикувалася така форма купівлі-продажу землі, як переуступка. Селяни, котрі не мали можливості сплачувати викупні платежі, переуступали свої наділи заможнішим односельцям. Такі угоди офіційно оформлялися рішеннями сільських сходів і затверджувалися мировими посередниками та губернськими у селянських справах присутствіями. Придбати переуступлену землю міг домогосподар, власний наділ якого не перевищував тяглової норми, що було не вигідно заможним селянам, зумовлювало пошук обхідних форм придбання додаткових земельних наділів. Часто до актів про купівлю-продаж заносилися прізвища їхніх збіднілих родичів і додавалася розписка про те, що вони не внесли плати за землю [22, с.77]. Укладалися також так звані «домашні угоди», за якими земля, хоча й переходила до нового власника, офіційно залишалася за старими домогосподарями. Підробивши ряд угод, група багатих домогосподарів с. Улянівки Гайсинського повіту захопила в односельців понад 300 дес. землі [12, с.205].

Все це призводило до того, що покупні землі зосереджувалися переважно у заможних селян. Наочно це демонструє розподіл покупної селянської землі у 1905 р. між групами покупців (за розміром ділянки). Дрібні і середні покупки (до 10 дес.) були найчисленнішими, але площа придбаної землі була незначною. Так, наприклад, у Волинській губернії 57,6% покупців придбали лише 16,4% земель, у Київській губернії відповідно – 74,5% і 15,4%, а у Подільській – 78,3% і 14,6%. Покупки великих земельних площ селянами займали відносно невеликий відсоток усіх покупок, однак охоплювали більшу частину придбаних земель. У Волинській губернії такі покупки складали 17% всіх придбань, але на них припадав 61% куплених земель. У Київській губернії – 14%, під час яких було придбано селянами 74,5% земель. У Подільській губернії – відповідно 12,9% і 77,7% [7, с.196-197].

В офіційній статистиці землеволодіння 1905 р. відсутні відомості щодо майнового стану селян, до яких належали покупці земель, але стосовно великих ділянок можна більш-менш впевнено твердити, що такі придбання здійснювали заможні селяни. Селяни, які мали багато надільних земель, часто докупляли землі, і їхні господарства налічували по кілька десятків і навіть сотень десятин землі. Наприклад, селянин К.Кушнір (Брацлавський повіт Подільської губернії) за 1879-1884 рр. придбав 321 дес. земельних угідь, які склалися з орної землі (208,5 дес.), лісу (102 дес.) та незручної землі (10,5 дес.) [5, арк. 63в.-7, 83в.-9, 143в.-15]. Дослідник аграрних відносин у Подільській губернії В. Гульдман такі селянські господарства називав «мастками». Деякі з них були селянськими лише за походженням свого власника, але в дійсності являли володіння латифундійного типу: у власності селянина В. Бахіна (с. Почапинці Літинського повіту) перебувало 2465 дес. земельних угідь, у М. Деменчука (с. Сальник Вінницького повіту) – 1436 дес. тощо [4, с.18-19].

Таблиця 3

Приватне землеволодіння селян Правобережної України у 1905 р.

Губернія	Приватне землеволодіння площею понад 100 дес.		В тому числі селянське площею понад 100 дес.	
	Земля, дес.	Кількість володінь	Земля, дес.	Кількість володінь
Волинська	2361726	2114	46152	168
Київська	1683388	1778	54442	187
Подільська	1376348	1743	32251	107
Разом	5421462	5635	132845	465

Приведені у таблиці 5.3 дані свідчать, що на початок ХХ ст. в губерніях Правобережної України утворилося велике землеволодіння, віднесене офіційною статистикою до селянського. Проте за своєю суттю і параметрами це вже було велике землеволодіння капіталістичного типу, яке пов'язувалося з селянським лише походженням його власників. Отже, у селянському середовищі з'явилася нова категорія великих землевласників-підприємців, земельна власність яких була утворена на капіталістичних засадах.

Крупні власники-селяни з маєтками, площею понад 1000 дес., у Правобережній Україні були швидше винятком. Так, у Київській губернії їх нараховувалося 5 на 424 власника-дворянина, в Подільській – 3 на 314, у Волинській – 5 на 417. Лише в групі від 100 до 1000 дес. кількість селян-власників помітно зростає у порівнянні з попередньою групою, хоча дворянські володіння переважають. Так, у Волинській губернії на 163 селянських володіння припадало 1223 дворянських, у Київській – на 182 селянських володіння припадало 367 дворянських і у Подільській – на 102 припадало 1116 [17, с.56-57].

Крім особистої приватної земельної власності селянство володіло землею і колективно, – у формі земельної власності селянських громад і селянських товариств. Це було викликано нижчими у 2-3 рази цінами на землю при купівлі великих площ [16, с.89]. Кількісно ця категорія земельного володіння теж зросла. Якщо перепис 1877 р. виявив по 8 земельних володінь селянськими громадами у Волинській (2639 дес.) і Подільській (1338 дес.) губерніях, то у 1905 р. таких володінь у Волинській губернії вже було 56 (18205 дес.), у Київській губернії – 73 (6844 дес.) та 87 (17838 дес.) у Подільській. Перепис 1877 р. не зафіксував селянських землеволодінь у формі товариств, а за даними 1905 р. їх налічувалося 828 (109386 дес.) у Волинській губернії, 2519 (196985 дес.) у Київській та 1406 (138754 дес.) в Подільській [17, с.130-131]. Отже, за даними 1877 р. середня площа земельних угідь селянської громади в губерніях Правобережної України становила 248,6 дес., а у 1905 р. – 198,6 дес. Стосовно ж володінь товариствами, то у 1905 р. середня площа такого володіння становила 93,7 дес., коливаючись від 78,2 дес. у Київській губернії до 132,1 дес. у Волинській.

Зрозуміло, що придбані товариствами земельні площі не ділилися порівну. Хоча земля куплялася товариством, потім вона переходила у приватну власність кожного учасника товариства. Наприклад, селянське товариство с. Снітки Липовецького повіту Київської губернії (203 домогосподарства) придбало у місцевого поміщика Я.Сука земельні угіддя, площею 561 дес. Розподілені вони були наступним чином: 58 домогосподарів придбали по 1 дес., 54 – по 2 дес., 36 – по 3 дес., інші – від 4 до 10 дес. кожний [18, с.108]. У Кременецькому повіті Волинської губернії 67 членів Людвизького селянського товариства (понад 72% загальної кількості членів) володіли 155 дес. купленої землі, що становило трохи більше 40% усієї площі. У той же час 26 членів товариства (менше 23%) мали у своєму розпорядженні близько 260 дес. землі (майже 60%). Зокрема, І Данилюк купив 15 дес., Л. Павлов – 19,5, М. Луцієнко – 46 дес. [12, с.205].

Підсумовуючи аналіз стану селянського землеволодіння, необхідно зазначити, що, хоча питома вага придбаних земель зростала при скороченні частки надільної землі, все ж остання продовжувала відігравати вирішальну роль у селянському господарстві.

Список використаних джерел:

1. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904) / А.М. Анфимов. – М. : Наука, 1980. – 239 с.

2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
3. Шульце-Геве́рниц фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России / Герхард фон Шульце-Геве́рниц. — М. : Книжное дело, 1900. — 506 с.
4. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В.К. Гульдман. — Каменец-Подольский : типогр. С.П. Киржацкого, 1903. — 867 с. + 31 с.
5. Державний архів Хмельницької області, ф.226, оп.79, спр.8156, 76 арк.
6. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. — М. : Наука, 1960. — 366 с.
7. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л.М. Иванов // Исторические записки. — М. : АН СССР, 1957. — Т. 60. — С. 176-214.
8. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / А.А. Кауфман. — М. : Московское научное издательство, 1919. — 267 с.
9. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.) / М.Н. Лещенко. — К. : Наукова думка, 1970. — 304 с.
10. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / А.И. Мамалыга. — Днепропетровск, 1978. — 21 с.
11. Миронов Б.Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века / Б.Н. Миронов. — 2-е изд., испр., доп. — М. : Весь мир, 2012. — 848 с.
12. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. — 436 с.
13. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. / М. Порш. — К., 1907. — 34 с.
14. Проскуракова Н.А. Статистика землевладения и землепользования / Н.А. Проскуракова // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. — М. : Наука, 1979. — С.219–244.
15. Рева И.М. Киевский крестьянин и его хозяйство / И.М. Рева. — К., 1893. — 63 с.
16. Святловский В.В. Мобилизация земельности в России (1861-1908 гг.) / В.В. Святловский. — 2-е изд., пересм. и доп. — СПб., 1911. — 150 с., табл.
17. Статистика землевладения в 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. — СПб. : Центральная типо-литография М.Я. Минкова, 1907. — 189 с.
18. Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине : дисс. ... докт. экон. наук / П.П. Теличук. — К., 1979. — 357 с.
19. Тимошик М.С. Іван Огієнко як співробітник газет «Громадська думка» та «Рада» [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2210>.
20. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. — Винница : Тип. Вин. гор. упр., 1917. — 20 с.
21. Хауке О.А. Крестьянское земельное право / О.А. Хауке. — М., 1914. — 372 с.
22. Шевченко В.М. Характеристика земельних власників України другої половини XIX — початку XX ст. / В.М.Шевченко // Укр. іст. журн. — 2010. — №2. — С. 75-85.

The article is devoted to the analysis of quantitative parameters peasant land tenure in the provinces of Right Bank Ukraine (Volyn, Kyiv and Podillia) the materials landed censuses 1877 and 1905. consider The changes that have occurred over the years 1877-1905 in peasant allotment and private landholding by category areas of land ownership are considered.

Key words: landowning, Right-Bank Ukraine, peasantry, land census, land area.

Отримано: 15.02.2015 р.